الگوی نظام اخلاق فردی در سوره مبارکه لقمان
محمد عترت دوست / فریبا شربتی
علمی - پژوهشی
فصلنامهٔ تخصّصی مطالعات قرآن و حدیث سفینه
سال بیست و دوم، شمارهٔ ۸۸ «ویژهٔ پژوهش‌های قرآنی»، پاییز ۱۴۰۴، ص ۱۳۱-۱۴۶

الگوی نظام اخلاق فردی در سوره مبارکه لقمان

محمد عترت دوست[۱] / فریبا شربتی [۲]

چکیده: یکی از شبهات مطرح در مورد گزاره‌های اخلاقی آیات قرآن کریم، مسئله بی‌نظمی و پراکندگی است، به گونه‌ای که نمی‌توان از آنها الگویی منسجم برای طراحی یک نظام اخلاقی ترسیم کرد. این مسئله به صورت ویژه در باب سوره لقمان که سرشار از آموزه‌های اخلاقی است، بسیارمطرح است. به همین دلیل مفسران کوشیده‌اند تا از منظر خود، الگویی برای مباحث اخلاقی بیان شده در این سوره مطرح کنند. در این پژوهش با استفاده از روش تحلیل‌مضمون به‌عنوان یک روش تحقیق میان‌رشته‌ای و متن‌محور، تلاش شده گزاره‌های اخلاقی این سوره، مستند به تفاسیر، جمع‌آوری و احصا شود و درنهایت، مضامین پایه و سازمان دهنده آنها به دست آید. نتایج تحقیق نشان می‌دهد از تعداد ۳۴آیه سوره لقمان، تعداد ۱۷۵گزاره اخلاقی استخراج شده که پس از دسته‌بندی، به‌عنوان ۱۰۸ مضمون پایه قابل استنادند. در مراحل بعدی اجرای روش تحلیل مضمون، مضامین پایه در جهت‌گیری فردی به تفکیک ذیل چهار رکن: اصول ومبانی، مقدمات، الزامات و موانع طبقه‌بندی شدند که الگوی نظام اخلاق فردی را شکل می‌دهند.

کلید واژه‌ها: قرآن کریم، سوره لقمان، نظام اخلاقی، روش تحلیل‌مضمون.

---

* دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۲۳؛ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۷/۱۳.

۱. دانشیار گروه الهیات دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، ایران (نویسنده مسئول) Etratdoost@sru.ac.ir
۲. کارشناس ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، ایران.

مقدمه

مطالعه علم اخلاق بر مبنای شیوه‌های معمول دچار نوعی رکود معنایی یا ایستاییِ اثرگذاری و اثربخشی شده است که به پارادایم غالب درمطالعه منابع ومتون اخلاقی تبدیل شده‌اند. این معضل، متون قرآنی را که منبع اصلی علم اخلاق اسلامی می‌باشند، وارد حوزه‌هایی از مطالعات موضوعی کرده که اگرچه مفید و قابل توجه هستند، ولی پرسش‌های اساسی درباره نقش و کارکرد هدایتگر مفاهیم اخلاقی آیات قرآن را بدون پاسخ گذاشته‌اند.

به همین دلیل باید با استفاده ازروشهای تحقیق جدید و با طرح پرسشهای محوری به صورت موردی و سوره محور، مجدد به بررسی نظام اخلاقی مطرح شده در قرآن پرداخت تا پاسخی مناسب به شبهه گزاره‌های اخلاقی پراکنده دراین کتاب آسمانی داده شود. می‌دانیم که یکی از شبهات رایج و مطرح در زمینهٔ آموزه‌های قرآن کریم، مسئله پراکندگی و فقدان نظم دقیق و معمول در کتب علمی و کلاسیک است. البته پاسخهای متعددی به این شبهه داده شده، اما اگر بتوان در یک پژوهش موردی و سوره محور، نظم حاکم بر آموزه‌های قرآنی را اثبات کرد، وجهی دیگراز اعجاز و نظم قرآن کریم تبیین خواهد شد.

این تحقیق به دنبال آن است که با استخراج گزاره‌های اخلاقی در سوره لقمان و بررسی و طبقه‌بندی آنها به این پرسش اصلی پاسخ دهد که این گزاره‌ها چگونه قابلیت ساخت یک نظام اخلاقی جهت تعالی رشد افراد جامعه بشری را دارند؟

معرفی سوره لقمان

سوره مکّی لقمان سی ویکمین سوره قرآن کریم و دارای ۳۴ آیه است که به دلیل محتوای غنی وساختار تربیتی خاصّ خود، اهمیت ویژه‌ای دارد. نام این سوره برگرفته از شخصیت لقمان حکیم است که برخی او را اهل سودان (مصر) می‌دانند و به بردگی روزگار می‌گذرانده اما خواجه خود را شیفته حکمت‌ها و اندرزهای خویش کرده است (الصالحی، ۱۳۸۵، ص۵۶).

علت انتخاب سوره لقمان برای انجام این پژوهش، پیامها و موضوعات گوناگونی از قبیل یادآوری توحید، قیامت و پندهای اخلاقی برای سازندگی روحی انسان است که دراین میان، بخش مهمی از مفاهیم و مفاد آن را مباحث اخلاقی تشکیل می‌دهد. بدین روی برخی ازمفسران این سوره را از جمله سوره‌های اخلاقی قرآن نامیدند چراکه ازمجموع مفاهیم آیات این سوره می‌توان نسخه کاملی از مباحث بنیادین اخلاقی را استخراج کرد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴ش، ص۵).

سوره لقمان ضمن تصریح بر بهره‌مندی جناب لقمان از موهبت الهی حکمت، به نقل سخنان حکیمانه و اخلاقی او ومباحثی از جمله توحید، وصف حال نیکوکاران، خصوصیات منکران و مستکبران، دعوت به تقوا وتوصیف اوضاع قیامت می‌پردازد. این سوره با تأکید بر ریشه‌های اعتقادی اخلاق و ارتباط مستقیم آن با توحید و شکرگزاری، نظمی منطقی برای تربیت اخلاق فردی و اجتماعی ارائه می‌دهد؛ به گونه‌ای که در آیات میانیِ سوره، سخنان پدرانه و حکیمانه ای را به فرزند خود باز می‌گوید و از اهمیت اساسی در شکل گیری شخصیت انسان برخورداراست (طباطبایی، ۱۳۹۷ش، ج۱۲، ص۳۳).

۱. روش تحقیق

کسب نتایج مفید در تحقیقات کیفی، مستلزم کاربستِ روش‌هایی است که بتواند حجم عظیم داده‌ها را به گونه‌ای نظام‌مند ثبت کند و به تحلیل دقیق آن‌ها بپردازد. از جمله روش‌های تحلیل کیفی که با استفاده از آن می‌توان به فهم عمیق و جامعی از داده‌های مورد بررسی رسید، روش «تحلیل مضمون»[1] است که روشی برای شناخت، تحلیل و گزارش الگوهای موجود در داده‌های کیفی است. این روش، فرایندی برای تحلیل داده‌های متنی است و داده‌های پراکنده و متنوع را به داده‌هایی غنی و تفصیلی تبدیل می‌کند (Braun & Clarke, 2006: 80). به عبارت دیگر، تحلیل مضمون راهبردی برای تقلیل و تحلیل داده‌هاست و داده‌های کیفی به وسیلۀ آن، تقسیم‌بندی، طبقه‌بندی، تلخیص و بازسازی

1. Thematic Analysis

می‌گردند (Given, 2008: 867). در تحلیل مضمون، پژوهشگر به دنبال یافتن الگوهای تکراری معنادار است که با سنجش فراوانیِ واژگان حاصل می‌شود.

تحلیل مضمونی یک راهبرد توصیفی است که با جستجوی الگوهای درون یک مجموعه، فرایند تحلیل داده‌های کیفی را برای درک بهتر تسهیل می‌کند. حاصل این تحلیل مضمونی، توصیفی از آن الگوها و طرح محیطی است که بر آن الگوها وحدت می‌بخشد، بدین معنا که چه مضمون کلانی باعث شده این مضامین متعدد در یک متن واحد وجود داشته باشند و این مضامین چه ارتباطی با همدیگر دارند (عابدی جعفری و دیگران، ۱۳۹۰ش، ص۱۶۰).

این روش، بر اساس یک رویه مشخص و در سه مرحله، مضامین را کشف، تشریح و تحلیل می‌کند:

الف) تجزیهٔ متن و استخراج مضامین پایه

ب) تشریح متن و شناسایی مضامین سازمان‌دهنده

ج) ترکیب متن و تحلیل مضامین فراگیر (Attride-Stirling, 2001: 389).

در ادامه به منظور آشنایی با فرایند اجرای روش و چگونگی استخراج گزاره‌های اخلاقی، این سه مرحله و یافته‌های تحقیق بیان خواهد شد.

۱-۱. مرحلهٔ اول: تجزیهٔ متن و استخراج مضامین پایه

در روش تحلیل مضمون، ابتدا به تجزیه و توصیف متن می‌پردازند. این مرحله شامل سه بخش: آشنا شدن با متن و تقطیع اولیه، کدگذاری و استخراج مضامین پایه است. پس از انجام این سه مرحله، به تطبیق کدها با قالب مضامین و استخراج مضامین از بخش‌های کدگذاری شده، به سنجش فراوانی مضامین پرداخته می‌شود. در اینجا با توجه به محدودیت حجم مقاله، بخشی از جدول کدگذاری آیات با استناد به تفاسیر به عنوان نمونه آورده می‌شود:

سال بیست و دوم، شمارهٔ ۸۸، پاییز ۱۴۰۴

جدول ۱: گزاره‌های اخلاقی سوره لقمان

شماره	آیه	گزاره اخلاقی	منبع
۲	تِلکَ آیاتُ الکِتابُ الحَکیم	ارشاد و هدایت، باید براساس حکمت باشد	تفسیر نور، ج۷، ص۲۲۷
		قرآن همانند دانشمند حکیمی است که در عین خاموشی با هزار زبان سخن می‌گوید، تعلیم می‌دهد، اندرز می‌گوید، تشویق می‌کند، انذار می‌نماید، داستانهای عبرت‌انگیز بیان می‌کند	نمونه، ج۱۷، ص۹
		برنامه ریزی زندگی انسان برای اعتقاد و زندگی می‌بایست بر اساس حکمت باشد.	من وحی القرآن، ج۱۵، ص۱۳
		انسان عاقل از امور فاسد و باطل می‌پرهیزد	کشف الاسرار و عدة الابرار، ج۷، ص۴۷۴
۳	هُدَیً وَ رَحمَةً لِلمُحسِنین	احسان و نیکی، نتیجه ایمان و تقوا است.	مجمع البیان، ج۱۹، ص۱۶۲
		ارشاد و هدایت، باید همراه رحمت و محبّت باشد.	نور، ج۷، ص۲۶۶
		نیکوکاران، آمادگی پذیرش حقّ را دارند	مخزن العرفان، ج۱۰، ص۱۲۸
۴	الَّذِینَ یُقِیمُونَ الصَّلَوٰةَ وَیُؤتُونَ الزَّکَوٰةَ وَهُم بِالأخرهِ هُم یُوقِنُونَ	نیکوکاران اهل عبادت هستند. نیکوکاران، زکات واجب اموال خود را پرداخت می‌کنند. و به معاد و زندگی پس از مرگ ایمان دارند.	المیزان، ج۱۶، ص۳۱۳
		مهمترین انگیزه نیکوکاران برای پرهیز از گناه و انجام وظایف، یقین به معاد است.	نمونه، ج۱۷، ص۱۰
		اسلام دین جامعی است، تکلیف‌های آن نیز جامع و همه‌جانبه است. تکلیف بدنی: «نماز»، تکلیف مالی: «زکات» و تکلیف قلبی: «یقین»	نور، ج۷، ص۲۲۶
		اقامه نمازوزکات باید سیره دائمی باشد	انوارالتنزیل و واسرار التاویل، ج۴، ص۲۱۳
		انسان نیکوکارکسی است که هم به مسائل اقتصادی توجه دارد و هم به مسائل معنوی	احسن الحدیث، ج۸، ص۲۳۸

در این تحقیق از تعداد ۳۴ آیه سوره لقمان، تعداد ۱۷۵ گزاره اخلاقی به عنوان کدگذاری اولیه تحقیق با استناد دقیق به تفاسیر قرآن کریم، استخراج شد که پس از بازبینی و دسته‌بندی، در نهایت تعداد ۱۰۸ مضمون پایه استخراج گردید.

۱-۲. مرحلهٔ دوم؛ تشریح متن و شناسایی مضامین سازمان‌دهنده

در گام دوم، مجموع مضامین پایه را می‌بایست پس از بازبینی و بازخوانی مکرر درگروه‌های مشخصی دسته‌بندی کرد تا به مضامین سازمان‌دهنده دست یافت. گفتیم که از ۳۴ آیه سوره لقمان، درنهایت موفق به استخراج ۱۰۸ مضمون پایه به عنوان گزاره‌های اخلاقی این سوره شدیم، اما در مرحله دوم اجرای روش تحلیل مضمون و دسته‌بندی مضامین پایه، به دنبال ترسیم ساختار نظام‌مند گزاره‌های اخلاقی این سوره بودیم، لذا با استناد به دانش مدیریت، توانستیم این گزاره‌ها را در چهار بخش: اصول و مبانی، مقدمات، الزامات و موانع دسته‌بندی کنیم.

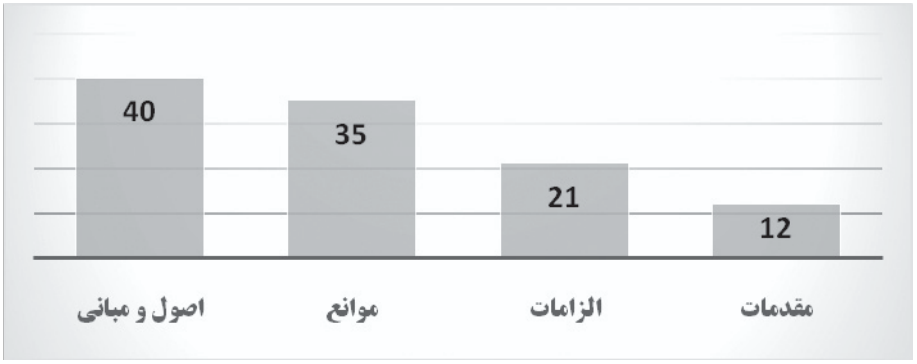

نمودار ۱: سنجش فراوانی ارکان الگوی جامع نظام اخلاقی سوره لقمان

همچنین دراین مرحله رویکرد کلی افعال اخلاقی به دوگونه فضیلت و رذیلت دسته‌بندی می‌شوند، لذا ما نیز در پژوهش خود این سوال را طرح کردیم که: چه تعداد از مضامین پایه اخلاقی سوره لقمان بیانگر فضائل اخلاقی و چه تعداد از آنها به دنبال اصلاح رذائل است؟ آنگاه اقدام به طبقه‌بندی مضامین بر این اساس شد. نمودار ذیل بیانگر نتایج طرح این پرسش است که نشان می‌دهد ۷۳ مضمون بارویکرد ایجاد فضیلت و ۳۵ مضمون با رویکرد اصلاح رذیلت در این سوره بیان شده است:

نمودار ۲: سنجش فراوانی رویکردهای اخلاقی در سوره لقمان

۱-۳. مرحلهٔ سوم؛ ترکیب متن و تحلیل مضامین فراگیر

مرحلهٔ سوم ازفرایند اجرای روش تحلیل مضمون، ترکیب متن به‌واسطهٔ طبقه‌بندی مضامین سازمان دهنده و دستیابی به مقوله‌هایی است که از آنها با عنوان مضامین فراگیر یاد می‌شود. بررسی‌های دقیق وتلاش برای طبقه‌بندی وترکیب دقیق مضامین سازمان دهنده برای دستیابی به الگو و ساختار جامع نظام اخلاقی سوره لقمان، نشان می‌دهد که مجموعه مضامین اخلاقی این سوره را می‌توان در دو الگوی «نظام اخلاق فردی» و «نظام اخلاق اجتماعی» ترسیم کرد.

۲. ساختار نظام‌مند گزاره‌های اخلاق فردی در سوره لقمان

گفتیم که مسئله اصلی این تحقیق آن است: گزاره‌های اخلاقیِ پراکنده در سوره لقمان، از چه نظم و ساختار خاصی تبعیت می‌کنند؟ به همین منظور تلاش شد تا با استفاده از روش تحقیق میان رشته‌ای تحلیل مضمون، برای دسته‌بندی و تفکیک گزارهای اخلاقی این سوره استفاده شود تا در نهایت بتوانیم شبکه مضامین آنها راکشف و ترسیم کنیم.

۲-۱. اصول و مبانی اخلاق فردی

اصول و مبانی نظری عبارتند از مجموعه ای از اعتقادات و باورهایی که افرادجامعه

به صورت فردی و اجتماعی آنها را پذیرفته و به آنها باور دارند و عمل خود رابر این مبانی استوار می‌سازند. این مبانی فکری ریشهٔ الزامات، مقدمات و موانع اصل هدایت هستند که از جنس معرفت بوده و شامل مجموعه شناخت هایی است که انسان از خود، خدا، عالم هستی و امور پیرامونی خویش دارد و به ارزشها ورفتارهای او جهت می‌دهد. اصول ومبانی اخلاق فردی شامل مواردی هستند که تخطی از آنها تحت هیچ شرایطی جایز نیست و به مثابه خطوط قرمزی می‌باشند که محدوده حرکت انسان را در راه هدایت به سمت مقصد نهایی مشخص می‌کنند.

اینک جدول مضامین پایه بخش اصول ومبانی نظام اخلاق فردی در سوره لقمان درج شده است. برای پرهیز از تطویل، فقط شماره آیات درج شده تا نشان دهیم به رغم پراکندگی ظاهری گزاره‌های اخلاقی در این سوره، در عین حال نظم دقیقی بر آنها حاکم است که با تحلیل دقیق می‌توان بدان دست یافت.

جدول ۲: اصول و مبانی نظام اخلاق فردی

ردیف	آیه	مضمون پایه
۱	۲	ارشاد و هدایت، باید براساس حکمت باشد.
۲		برنامه ریزی زندگی انسان برای اعتقاد و زندگی باید بر اساس حکمت باشد.
۳	۵	نماز و زکات، زمینه‌ی بهره‌گیری از هدایت قرآن را فراهم می‌سازد.
۴		انسانهای نیکوکار رستگار می‌شوند.
۵	۶	عذاب مُهین یعنی عذاب دردناک و توهین آور.
۶	۱۲	شکر نعمت به سود خود انسان است و کفران نعمت به زیان خود انسان.
۷		شکر باید مستمر باشد تا سود بخشد، اما کفر با یکبار هم ضرر می‌رساند.
۸	۱۴	سپاس خدا تعظیم او، و سپاس پدر و مادر، نیکی و احسان به آنان است.
۹		احترام والدین حقی است انسانی نه فقط اسلامی، حتی والدین کافر را باید احسان کرد.
۱۰	۱۶	انسان باید در تمام اعمال و گفتار خود و در تمام نیات خود نظارت خداوند را احساس کند.
۱۱		خداوند، عمل انسان را، حتی به قدر دانهٔ خردل، در روز قیامت حاضر خواهد کرد.

۱۲	۱۷	نماز، زکات، امر به معروف و نهی ازمنکر از اصول اخلاقی است.
۱۳	۲۰	نعمت ظاهری، اعضای ظاهر و نعمت باطنی قلب است که همان معرفه الله می‌باشد.
۱۴	۲۲	اسلام یعنی اینکه انسان با همه وجودش رو به خدا کند و اطاعت خود را با نافرمانی مخلوط نکند.
۱۵		تسلیم غیر خدا بودن، بردگی و اسارت است، ولی تسلیم خدا بودن، آزادی و رشد است.
۱۶	۳۴	خدا درصورت اقتضای مصلحت مقداری از غیب را به پیامبر خود می‌آموزد. پیامبر نیز آن را به اوصیای خود یاد می‌دهد.

یکی از مهمترین اصول و مبانی نظام اخلاق فردی مطرح شده در سوره لقمان، مسئله شکرگزاری است در دو بخش: تشکراز خدا به عنوان خالق و رب؛ تشکر از والدین به عنوان مربّیان انسان در عالم دنیا. در این سوره خداوند متعال امر به شکر نعمت‌های خویش امر فرمود؛ لذا با اشاره تذکر می‌دهد که شکر هر مُنعم واجب است. بدین جهت از پدر و مادر سخن به میان آورده و برما واجب ساخت که از والدین اطاعت کنیم، سپاس آنان را به جای آوریم و به نیکویی با آنها رفتار کنیم. خداوند سپاس والدین را به دنبال سپاس خود قرار داد، بدان جهت که خداوند آفریننده انسان است و والدین، وسیله‌ای برای آفرینش وحفظ آن (طبرسی، ۱۳۷۲ش، ج۱۹، ص۱۷۲).

تأکید مجدد بر گزاره تقوا و رعایت آن نیز، یکی دیگر از اصول و مبانی نظام اخلاق فردی است که هر انسان مؤمنی باید به عنوان شاکله وجود خودش رعایت کند. در این سوره خداوند با بیانی عمومی همه انسانها را مخاطب قرار داده و به تقوی دعوت می‌کند، چرا که در قیامت تنها ایمان و تقوی آدمی را بی‌نیاز کند (من وحی القرآن، ج۱۵، ص۲۲).

۲-۲. مقدمات اخلاق فردی

مقدمات، یعنی مجموعه عواملی که به صورت اجرایی و عملیاتی باید گام به گام در مسیر تحقق هدف مورد توجه قرار گیرند و اجرا شوند، تا پس از اتمام آنها بتوان گفت که مسیر طی شده و فرد به کمال آن مقصد دست یافته است. به عبارت دیگر، منظور از مقدمات، گامها و مراحل هر مسیر است و فرایند طی مسیر را ترسیم می‌کنند. برخی از گزاره‌های

اخلاقی بیان شده در سوره لقمان بیانگر مقدمات و مراحل سیر و سلوک اخلاقی برای حرکت افراد به سمت هدایت و رشد و تکامل اند. انسان طالب حرکت به سمت هدایت نیازمند شناخت این گونه موارد و رعایت آنهاست که در جدول ۳ آمده است:

جدول ۳: مقدمات اخلاق فردی

ردیف	آیه	مضمون پایه
۱	۳	احسان و نیکی، نتیجه ایمان و تقوا است.
۲	۵	رستگار کسی است که آنگاه که اوامر ونواحی خداوند رسید در راه تقوا و ایمان به او گام بردارد.
۳	۱۳	از بهترین راه‌های تربیت صحیح فرزند، گفتگوی صمیمی با اوست.
۴	۱۵	پدر و مادر کافر را در امور دنیایی کمک کن؛ اما در اوامر آخرتی آنها را اطاعت مکن.
۵	۱۹	در راه رفتن و سخن گفتن، اعتدال را رعایت کن.
۶		به هنگام سخن، صدا را بلند مکن و به سادگی و آرامی سخن بگو.
۷	۲۲	کسی که تسلیم خدا باشد، درحالی که محسن است، عاقبت کارش تقرب به خداست.
۸	۳۳	بهترین توشه برای روزی که حتّی پدر و فرزند به داد یکدیگر نمی‌رسند، تقواست.

از این مضامین اخلاقی در مرحله اول، توجه به قرآن کریم به عنوان کتاب آسمانی مسلمانان برداشت می‌شود که در آیه ۳ این سوره با دو وصف «هدایت گری» و «رحمت بودن برای محسنان» توصیف شده است تا در نهایت ذات حکیم بودن این کتاب آسمانی را تکمیل کند، نه مثل لهو الحدیث که انسان را از امور مهم باز می‌دارد، و به مقصد واقعی نمی‌رساند (طباطبایی، ۱۳۹۷ش، ج۱۶، ص۳۱۳).

در آیات دیگر این سوره، مقدمات دیگر برای دستیابی به سعادت در پرتو توجه به آموزه‌های اصلی این کتاب بیان شده، مانند: اقامه نماز، پرداخت زکات، امر به معروف و نهی از منکر. در این مسیر نیز انسان باید اعتدال را رعایت کند و در مواجهه با دیگران با رفق و نرمی رفتار نماید. به همین دلیل مجدداً مسئله مواجهه پسندیده و متعارفِ انسان با والدین را مطرح می‌کند که باید با آنها به رفق و نرمی رفتار کند و جفا و خشونت در حقشان روا ندارد، مشقاتی را که از

ناحیه آنان می‌بینند تحمل کند، چون دنیا چند روزی گذرا است، و محرومیتهایی که از ناحیه آن دو می‌بینند قابل تحمل است. البته نباید به خاطر پدر و مادر از انجام واجبات دینی چشم پوشید، چون راه سعادت ابدی است (طباطبایی، ۱۳۹۷ش، ج۱۶، ص۳).

۲-۳. الزامات اخلاق فردی

حرکت در مسیر هدایت و باقی ماندن در این مسیر و رسیدن به اهداف غایی که در آیات متعدد قرآن با عنوان سعادت بشر و رستگاری به آنها اشاره شده لازم است. لذا در سوره لقمان به برخی از الزامات به عنوان بایدها و نبایدهای مسیر اشاره شده است که بدون توجه به آنها، حرکت فرد یا جامعه دچار سستی، توقف یا انحراف ازمسیر خواهد شد. بخشی از این الزامات در جدول ۴ بیان شده است.

جدول ۴: الزمات اخلاق فردی

ردیف	آیه	مضمون پایه
۱	۴	اسلام دین جامعی است، تکلیفهای آن نیز جامع و همه‌جانبه است. تکلیف بدنی: «نماز»، تکلیف مالی: زکات.
۲		انسان نیکوکار هم به مسائل اقتصادی توجه دارد، هم به مسائل معنوی
۳	۱۲	هنگامی که قلب انسان بر اثر پاکی و تقوی به نور حکمت روشن گردد، سخنان الهی بر زبانش جاری می‌شود و همان می‌گوید که خدا می‌گوید، وآن گونه می‌اندیشد که خدا می‌پسندد.
۴		امانتداری، سکوت، صداقت، دریچه‌های حکمت را از قلب برزبان جاری می‌کند.
۵	۱۳	از رسالت‌های پدر نسبت به فرزند، اندرز دائمی است.
۶		فرزند، به نصیحت نیاز دارد.
۷	۱۴	اگرپدر و مادر با خدا بودند، باید راهشان را پیروی کنی، وگرنه اطاعتشان بر تو واجب نیست.
۸	۱۵	اطاعت از آنها مادامی که مستلزم ترک اطاعت از خدا نباشد، واجب است.
۹	۱۷	از جمله وظایف والدین نسبت به فرزندان، آموزش نماز و امر به معروف و نهی از منکر است.
۱۰		صبر، عزم و اراده را قوی می‌کند.

۱۱	۱۸	راه رسیدن به سعادت، مبارزه با تمام مظاهر تکبر و غرور است.
۱۲	۱۹	در تمام امور مطلوب، حد وسط است.
۱۳	۲۹	کسی که نظام شب و روز و آفتاب و ماه را ببیند، از عالِم بودن صانع آن غافل نمی‌ماند.
۱۴	۳۱	مؤمن در مقابل ناملایمات، بسیار صبور و در برابر نعمت‌ها بسیار شاکر است.
۱۵		شکیبایی در ناراحتیها و سپاس‌گزاری در نعمت‌ها، بالاترین عبادتها است.

مسئله «رعایت احکام شرعی» ومقیّد بودن به آنها در این سوره به عنوان الگوی نظام اخلاق فردی مطرح شده است. اندرز جناب لقمان به فرزندش چنین است: مداومت به نماز و زکات و صدقه و امر به معروف و نهی از منکر و خویشتن داری در مقابل ناگواراییها. (قرشی، ۱۳۷۱ش، ج۸، ص۲۵۲).

مفسران نیز با تأکید بر آیه «یا بُنَیَّ أَقِمِ اَلصَّلاةَ...» این توصیه لقمان به فرزندش را امر می‌دانند، نه فقط یک نصیحت اختیاری. (میبدی، ۱۳۷۱ش، ج۷، ص۴۹۷).

تلازم صبر و شکر با یکدیگر نیز برای نظام اخلاق فردی لازم است. این دو واژه در آیات متعددی از قرآن در کنار یکدیگر ذکر شده تا نشان دهند که امور جاری زندگی انسان یا طبق مراد اوست که جای شکر دارد و یا بر خلاف میل انسان که جای صبر دارد، پس انسان دائماً باید یا در حال صبر یا شکر باشد، وگرنه در حال کفران و غفلت خواهد بود (قرائتی، ۱۳۸۸ش، ج۷، ص۲۸۴).

۲-۴. موانع اخلاق فردی

در هر نظام اخلاقی باید مجموعه ای از نبایدها به عنوان موانع طی مسیر سیر و سلوک اخلاقی بیان شوند. آزادی و اختیار برای حرکت در هر مسیری لازمه حرکت است، بنابراین شناخت موانع راه و تلاش برای رفع موانع پیش رو برای رسیدن به هدف ضروری است. در سوره لقمان مواردی به عنوان موانع نظام اخلاق فردی مطرح شده که در جدول ۵ نمایش داده می‌شود.

جدول ۵: موانع اخلاق فردی

ردیف	شماره	مضمون پایه
۱	۲	پرهیز از امور فاسد و باطل
۲	۶	پرهیز از مصادیق لهو الحدیث
۳	۷	پرهیز از تکبر و غرور
۴		پرهیز از روحیه استکباری که مانع پذیرش حق است
۵		پرهیز از اعمال و کردار ناشایست که مانع فیوضات و رحمتهای الهی می‌شود
۶	۱۱	پرهیز از تکیه کردن بر خواسته‌های خود و رجوع به علم
۷	۱۳	پرهیز از شرک
۸	۱۶	پرهیز از گناه حتی گناه کوچک
۹	۱۸	پرهیز از تکبر، بی اعتنایی، غرور، خودپسندی
۱۰		پرهیز از تکبر که باعث رشد کدورت و کینه می‌شود
۱۱		پرهیز از فخر فروشی
۱۲		پرهیز از تکبر در راه رفتن
۱۳	۱۹	پرهیز از سخن گفتن با صدای بلند
۱۴	۲۰	پرهیز از سخن گفتن بدون علم و آگاهی
۱۵	۲۱	پرهیز از تقلید کورکورانه
	۳۳	پرهیز از پیروی از شیطان که انسان را دچارغفلت می‌کند

شرک به خدای متعال، از مهمترین موانعی است که در نظام اخلاق فردی سوره لقمان مطرح شده است. از آنجا که عظمت هر عملی به عظمت اثر آن است، و عظمت معصیت به عظمت کسی است که نافرمانی‌اش می‌شود، بنابراین بزرگترین مانع در مسیر عبودیّت، نافرمانی خدا است. عظمت کبریایی همه جهان هستی از اوست و کسی که این عظمت را به فرد دیگری غیر از خدای واحد نسبت دهد، ناسپاس ترین و کافرترین انسان است. لذا در سوره لقمان از مسئله شرک با عنوان ظلم بزرگ وعظیم یاد می‌شود: «إِنَّ اَلشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ» (طبرسی، ۱۳۷۱ش، ج۱۹، ص۱۸۴).

انسان می‌بایست به امور مهم و اساسی بپردازد و از امور لهو و بیهوده دوری کند، لذا نهی از «لَهْوَ الْحَدِيثِ» (لقمان: ۶) یعنی بیهوده سخن گفتن و به دنبال امور بیهوده رفتن را به عنوان مانعی دیگر مطرح می‌کند. لذا در آیه «وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا وَجَدْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا» (لقمان: ۳۱) مانع دیگر بر سر راه هدایت فردی را تکبر در مقابل پذیرش حرف حق دیگران و تقلید کورکورانه از اجداد و گذشتگان بیان می‌دارد. (قرائتی، ۱۳۸۸ش، ج۱۵، ص۸۱).

بر اساس آیه ۱۸ سوره لقمان تکبّر نوعی توهین به مردم است، چرا که زمینه‌ساز رشد کدورت های جدید و تحریک‌کنندهٔ کینه‌های درونی قدیم خواهد شد. لذا مانع دیگر در مسیر نظام اخلاق فردی، مبارزه با تمام مظاهر تکبر و غرور معرفی شده است. (طباطبایی، ۱۳۹۷ش، ج۱۶، ص۳۲۶).

نتایج

سوره لقمان ازجمله سوره‌هایی است که به صورت پراکنده آیاتی اخلاقی را بیان می‌دارد، ولی در ساختار خود، مفاهیم اخلاقی را با نظم و انسجامی مشخص بیان می‌کند و با تمرکز بر گفت‌وگوی میان لقمان وفرزندش، تلاش دارد تا الگوی تربیت اخلاقی مؤثری عرضه کند. در این پژوهش تلاش شد با استفاده از روش تحلیل مضمون به عنوان یک روش تحقیق میان رشته‌ای و متن محور، گزاره‌های اخلاقی این سوره با استناد به تفاسیر، استخراج و دسته‌بندی شده و در نهایت مضامین سازمان دهنده یا همان مقوله‌های اصلی مطرح شده در آنها کشف و شناسایی شوند.

مطالعه دقیق و روشمند گزاره‌های اخلاقی سوره لقمان با روش تحلیل مضمون نشان داد که مطالب بیان شده در این سوره نه صرفاً به صورت توصیه‌های اخلاقی پراکنده، بلکه با برنامه‌ریزی مفهومی مشخص، در صدد تربیت فرد و جامعه‌ای مبتنی بر ایمان، خردورزی، مسئولیت‌پذیری و رفتارهای متعادل است. تحلیل مضامین آیات این سوره نشان داد که مفاهیم اخلاق فردی این سوره در دو رویکرد تقابلی بیان فضائل و رذائل بیان شده است.

در این تحقیق، از ۳۴ آیه سوره لقمان، ۱۷۵ گزاره اخلاقی به عنوان کدگذاری اولیه تحقیق

سال بیست و دوم، شمارهٔ ۸۸، پاییز ۱۴۰۴

با استناد دقیق به تفاسیر قرآن کریم، استخراج شد، آنگاه پس از بازبینی و دسته‌بندی، در نهایت ۱۰۸ مضمون پایه تدوین گردید. در مرحله دوم اجرای روش تحلیل مضمون و دسته‌بندی مضامین پایه با استناد به دانش علم مدیریت، توانستیم این گزاره‌ها را در چهار بخش: اصول و مبانی، مقدمات، الزامات و موانع دسته‌بندی کنیم.

یافته‌های تحقیق نشان داد که حدود ۳۲٪ از گزاره‌های اخلاقی این سوره به دنبال معرفی موانع یا اصلاح رذائل اخلاقی و حدود ۶۸٪ به منظور بیان فضائل اخلاقی بوده‌اند.

در پایان نمایی کلی از این الگو در جهت‌گیری فردی با دو رویکرد بیان فضائل و اصلاح فضائل، با استناد به آیات هر بخش ارائه شده است:

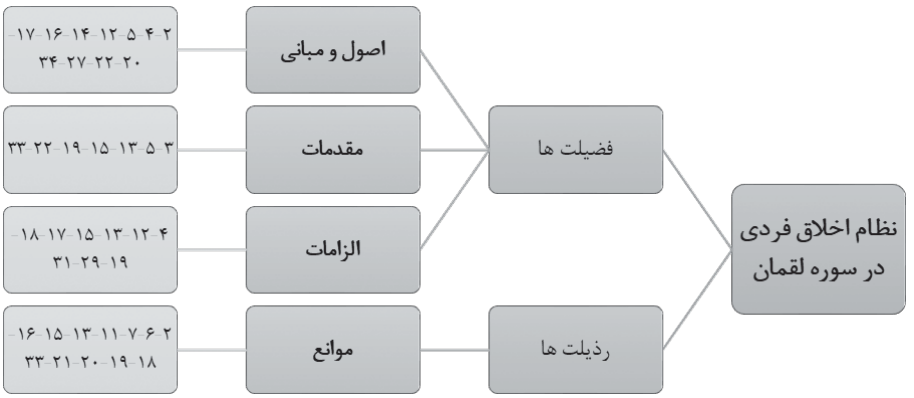

این پژوهش با حمایت مالی دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی طبق ابلاغ شماره ۷۱۷۳ انجام شده است.

نمودار ۴: گزاره‌های اخلاقی سوره لقمان

فهرست منابع

قرآن کریم.

امین، نصرت بیگم، (بی‌تا)، **مخزن العرفان فی تفسیرالقرآن**، اصفهان: انجمن حمایت از خانواده‌های بی سرپرست.

باردن، لورنس، (۱۳۷۵)، **تحلیل محتوا**، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.

بحرانی، سیدهاشم، (۱۳۷۳ش)، **البرهان فی تفسیر القرآن**، قم: بنیاد بعثت.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد، (۱۴۱۲)، **المفردات فی غریب القرآن**، بیروت: دارالعلم.

رامیار، محمود، (۱۳۴۶)، **تاریخ قرآن**، تهران: اندیشه.

زمخشری، محمود بن عمر، (۱۴۰۷ق)، **الکشاف**، بیروت: دارالکتاب العربی.

الصالحی، حسن عبدالحسین، (۱۳۸۵)، **قرآن درمانی**، قم: بی‌نا.
طباطبایی، سید محمدحسین، (۱۳۹۷)، **المیزان فی تفسیر القرآن**، تهران: داراالکتب الاسلامیه.
طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۷۲)، **مجمع البیان فی تفسیر القرآن**، تهران: ناصر خسرو.
طوسی، محمد بن حسن، (بی تا)، **التبیان فی تفسیر القرآن**، بیروت: داراحیا التراث العربی.
طیب، عبدالحسین، (۱۳۷۸ش)، **اطیب البیان فی تفسیر القرآن**، تهران: اسلامی.
عابدی جعفری، حسن و دیگران (۱۳۹۰ش)، «**تحلیل مضمون و شبکهٔ مضامین**: روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی»، اندیشه مدیریت راهبردی، شمارهٔ ۱۰.
عترت‌دوست و دیگران (۱۳۹۸ش)، «**شبکهٔ مضامین عوامل ایجاد فقر در جامعه اسلامی از منظر آیات قرآن و احادیث اهل بیت**»، مطالعات قرآن و حدیث، شمارهٔ ۲۷.
فخررازی، محمدبن عمر، (۱۴۲۰)، **التفسیر الکبیر**، بیروت: دارالکتاب العربی.
فضل الله، محمد حسین، (بی‌تا)، **تفسیر من وحی القرآن**، بی‌جا: بی‌نا.
فیض کاشانی، ملامحسن، (بی‌تا)، **المحجة البیضا**، تهران: اسلامی.
قرائتی، محسن، (۱۳۸۸ش)، **تفسیر نور**، تهران: درسهایی از قرآن کریم.
قرشی، علی‌اکبر، (۱۳۷۱ش)، **احسن الحدیث**، تهران: بنیاد بعثت.
مصباح یزدی، محمّدتقی، (۱۳۷۰ش)، **دروس فلسفه اخلاق**، قم: مؤسسه اطلاعات.
مطهری، مرتضی، (۱۳۷۷ش)، **مجموعه آثار**، تهران: صدرا.
مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۷۴ش)، **تفسیر نمونه**، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
میبدی، احمد بن محمد، (۱۳۷۱ش)، **کشف الاسرار** و عدةالابرار، تهران: امیرکبیر.

Attride- Stirling,J, (2001) , “Thematic Networks: An Analytic Tool for Qualitative Reasearch”, Qualitative Reasearch, Vol.1, No.3, Pp.385405-.
Braun, V. & Clarke, V, (2006) , “Using thematic analysis in psychology”, Qualitative Research in Psychology, Vol. 3, No. 2, Pp. 77101-.
Braun, V. & Clarke, V., (2006) , “Using thematic analysis in psychology”, Qualitative Research in Psychology, Vol. 3, No. 2, P. 80101-.
Given L.M, (2008) , “the sage encyclopedia of qualitative Methods”. Vol. 12-, California: sage.